

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	9
1.1 Наукознавчі проблеми у філософсько-правовій літературі	9
1.2 Генезис та історичні умови формування української полемічної течії	38
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ ФІЛОСОФСЬКО- ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	57
2.1 Філософсько-правова концепція у працях полемістів львівських братств	57
2.2 Острозька академія як джерело канонічно-правової полеміки.....	72
2.3 Києво-Могилянська академія як спадкодавиця українських філософсько-правових шкіл	88
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПРОБЛЕМАТИКА У ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ	105
3.1 Філософсько-правові концепції в Україні у XVI–XVII ст. ...	105
3.2 Ідеї національного визволення та соціальної рівності у філософсько-правових поглядах українських полемістів	121
3.3 Демократична і патріотична спрямованість у філософсько- правових поглядах українських полемістів.....	138
ВИСНОВКИ	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	162

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах державотворення та правотворення непросто зрозуміти чому, попри постійне збільшення прав та свобод, а також удосконалення механізму правового регулювання, ростуть показники проявів правового нігілізму, збільшується кількість правопорушень у різних сферах суспільного життя, чому не засуджується суспільством шлях до успіху поза правом, досягнення мети неправовими засобами, а успіхи у кар'єрі чи роботі досить часто виправдовуються правопорушеннями. В Україні нерідко фіксуємо традицію неповаги до права, прояви юридичного формалізму і правового бюрократизму, які, безумовно, впливають на правове буття суб'єктів права. Дані тенденції обумовлені, насамперед, відсутністю орієнтації на ряд правових, моральних та загальнолюдських цінностей, які пройшли тривалу еволюцію. Для удосконалення правового регулювання виняткове значення має дослідження філософсько-правових ідей, які орієнтують на аксіологічний аспект розвитку суспільства та права, демонструють вікову традицію правового регулювання та бачення ідеального суспільства, де людина виступає найвищою цінністю, а держава – надійним гарантом прав та свобод.

Процес утвердження української державності на сучасному етапі розвитку міжнародних зв'язків й орієнтації на євроінтеграцію зумовлює передусім збереження й удосконалення класичних універсальних духовно-моральних, соціальних цінностей, ідентифікацію демократичних ідеологічних, політичних та економічних пріоритетів, що мають формуватися й набувати подальшого розвитку в контексті здійснення сучасної правової реформи в Україні. Одним з головних завдань цього реформування є оптимізація участі держави у регулюванні суспільних відносин, розвиток яких може успішно стимулювати право, як показує досвід демократичних країн світу. Отже, сучасній Українській державі необхідне глибинне (саме глибинне, на думку вчених) реформування права, зміна фундаментальних засад його розвитку. На жаль, досі вся

правова теорія пронизана, за визнанням відомих правознавців, образом права як суто владно-державного, політичного явища. Тому потрібно шукати нові шляхи гармонізації стосунків права і держави, адже як духовно-культурне явище право має сприяти «облагородженню» суспільних відносин, змістовному наповненню їх моральним компонентом, посиленню взаємозв'язку людини і права, права і духовного досвіду людства, людинотворчій функції права. Очевидно слід вважати ефективними кроками по такому новаторському шляху один із аспектів монографічного дослідження – використання його положень для наближення правотворчої діяльності до історично обумовлених на території України правових і загальнолюдських цінностей. Це певною мірою сприятиме формуванню мінімального переліку принципів права, достатніх для ефективної правореалізації. Водночас таке наближення істотно позначиться і на правовій свідомості, яка повинна ґрунтуватися на вимогах природного та позитивного права, загальнолюдських цінностях, історичному досвіді конкретного етносу, національному менталітеті, традиціях народу, світових, правових і культурних надбаннях, зокрема полемічного письменства. Адже, щоб підготувати суб'єктів суспільних відносин до сприйняття нових демократичних цінностей, котрі неодмінно з'являться у процесі правового реформування, важливо в них виховати таку правову свідомість, яка б відповідала не тільки загальнолюдським цінностям, принципам міжнародного права, а й історичним традиціям і менталітету українського народу.

*Степан Степанович Сливка,
доктор юридичних наук,
професор*

ВСТУП

Проблематика державотворення та правотворення є актуальною для кожного суспільства. Проте в кожній країні та для кожного народу ці процеси варіюються, не існує єдиної формули побудови держави та ефективної правової системи. На державу і право впливає спектр культурних, геофізичних, ментальних, соціальних, релігійних, історичних, економічних, ідеологічних та інших чинників, які потрібно враховувати, адже упущення бодай одного з них може призвести до суспільного колапсу. Саме тому всебічний аналіз усіх зазначених аспектів необхідний для оптимізації процесів державотворення і вимагає дослідження філософсько-правової думки в Україні в історичній ретроспективі.

XVI–XVII ст. в українській історії – це епоха зміни ідеології Середньовіччя на ідеологію Відродження та Реформації, епоха боротьби за незалежність та самостійність. В Україні розвивалися переважно ідеї громадянського та етико-філологічного гуманізму. Проте посилення релігійного, національного та соціального гніту призвели до того, що у другій половині XVI ст. полемісти все більше звертали увагу на ті проблеми, які цікавили представників пізнього Відродження та Реформації.

У досліджуваний період збільшується інтерес до культури та історії українського народу, що дало поштовх до пробудження національної свідомості. Осмислення філософсько-правових ідей набуває особливої актуальності через те, що тогочасні концепції визнавалися складовими елементами тієї ідеології, яка підвела український народ до національно-визвольної боротьби й утворення власної держави на демократичних засадах. Полемічна література – це не лише гарячі памфлети між представниками двох антагоністичних таборів, це ціла епоха в українській культурі, науці, релігії та філософії права. Українські полемісти порушили низку державницьких ідей. Зокрема, це питання правової антропології та возвеличення людини, розуміння її як основної мети правотворення і державотворення; обґрунтування природних прав, які не були

повністю забезпечені; ідеї бажаного (не нав'язаного зовнішніми впливами) правителя, державного устрою, а також ідеї власної держави, хоча ще не чіткі.

Філософсько-правові ідеї полемістів ґрунтувалися на положеннях природного і канонічного права, а тому були близькі простим людям, чії права постійно порушувалися загарбницькою політикою. Згодом ці ідеали було відображено в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., що вказує на те, який довгий шлях пройшов український народ від написання першої декларативної демократичної Конституції 1710 р. до реально дієвої демократичної Конституції 1996 р.

У контексті зазначеного ґрунтовне дослідження філософсько-правових концепцій в українській полемічній літературі набуває особливої актуальності і є корисним для розвитку української державності, науки і культури.

Уже третє сторіччя поспіль у царині полемічної літератури тривають дослідження. Причому цікавляться цією проблематикою науковці різних напрямів. Так, окремі аспекти філософсько-правових ідей у полемічному письменстві висвітлено у працях історичного спрямування (історія України, історія літератури, історія культури, історія богослів'я та релігії тощо), зокрема таких авторів: В. Бескорса, П. Білоус, В. Білоцерківського, М. Близняка, В. Бондарчук, М. Возняка, С. Голубєва, М. Грицяя, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Завитневича, Т. Земерової, С. Єфремова, П. Карашевича, М. Ковальського, І. Крип'якевича, М. Костомарова, П. Кулаковського, М. Манька, С. Маслової, В. Микитася, І. Огієнка, Г. Охріменко, Є. Перегуди, В. Полека, Н. Полонської-Василенко, М. Семчишена, М. Сенети, М. Скабаллановича, М. Трипольського, З. Хижняк, І. Чорного, Г. Флоровського, О. Юристовського та ін.

Філософські ідеї в полемічному письменстві вивчали С. Бабич, Ю. Вільчинський, Е. Вінтер, Г. Волинка, Н. Горбач, О. Губар, І. Захара, В. Касьян, М. Кашуба, Л. Квасюк, П. Кралюк, О. Мальчевський, О. Матковська, В. Нічик, І. Огородник, Д. Острянин, І. Паславський, А. Погорілий, А. Пашук, М. Тарасенко, Д. Чижевський, І. Шевченко, І. Старовойт, Я. Стратій, С. Щерба, В. Шинкарук та ін.

Серед правознавців полемічну літературу як етап розвитку української філософії права та історії учень про державу і право

досліджували В. Гіжевський, В. Горбатенко, Г. Демиденко, П. Захарченко, О. Зінченко, В. Ковальчук, Є. Копельців-Левицька, Т. Макаренко, В. Макарчук, О. Мироненко, В. Мірошніченко, М. Мірошніченко, М. Никифорак, О. Омельчук, А. Осауленко, О. Осауленко, О. Петришин, С. Сливка, В. Соловійова, Р. Стецюк, Л. Худояр та ін.

Полемічне письменство не залишилося поза увагою політологів, культурологів, богословів, релігієзнавців, філологів, етнологів та ін. Однак, попри різноманітність досліджень полемічної літератури, філософсько-правові концепції полемічного письменства не зведені в єдину комплексну наукову працю. Саме тому представлене дисертаційне дослідження має на меті доповнити та систематизувати попередні напрацювання у сфері вивчення філософсько-правових концепцій у полемічній літературі, а відтак – підтвердити свою актуальність та значущість.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1 Наукознавчі проблеми у філософсько-правовій літературі

Українській полемічній літературі присвячено чимало наукових праць. Велика кількість джерел дає загальну характеристику полемічного письменства, називає основних полемістів, їх найвизначніші праці та коротко характеризує зміст творів. В окремих галузевих працях охарактеризовано той чи інший аспект полемічних творів. Проте оскільки комплексного філософсько-правового аналізу полемічних творів ще не здійснено, то синтез висновків дослідження здійснено на основі аналізу першоджерел полемічної літератури, енциклопедичних даних, комплексних та окремих галузевих досліджень. Відзначимо, що тривалий час, особливо в радянський період, наукові праці про полемічну літературу мали здебільшого ідеологічний, політично обумовлений характер. Досить часто дослідники не наважувалися торкатися проблематики незалежності, самобутності та самостійності України, які розкривали полемісти.

Розпочалося наукове дослідження полемічної течії уже в ХІХ ст. І хоча перші наукові доробки не відзначалися чіткою систематизованістю вивчення полемічного письменства, все-таки з них одержуємо чимало відомостей та висновків.

Наукові дослідження полемічної літератури можна класифікувати за різними критеріями. Зокрема, можна виділити праці дорадянського, радянського та пострадянського періоду; праці

українських, російських та західних науковців; наукові дослідження і художні твори тощо. На нашу думку, в контексті цього дослідження, наукові праці, присвячені полемічній літературі, доцільно поділити за напрямками на такі групи: історичні, філософські, богословські, філософсько-правові, політологічні.

Над дослідженням полемічної літератури працювали такі історики, як С. Голубєв, М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Костомаров, М. Петров, П. Степаньків. До цієї групи джерел також відносимо історичні праці літературознавців: О. Білецького, М. Возняка, С. Демчука, В. Микитася, Н. Поплавської, істориків-культурологів Я. Денісова, Л. Дещинського, Р. Зінкевича, В. Іваненка, Г. Кривчика, С. Терлецького та ін.

Однією з перших праць, що містить стислі відомості про полемічну течію, є «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» українського історика Миколи Костомарова [74]. Аналізуючи постать князя Костянтина-Василя Острозького, автор згадує і про полемічну літературу, називаючи її «зародками розумового та релігійного руху в польсько-литовській Русі». Автор досить докладно розповідає про історію укладення Берестейської унії, наводить відомості про П. Скаргу та його твори, Л. Барановича, І. Галятовського, І. Потія, «Апокрисис» Х. Філалета, Й. Борецького та ін. М. Костомаров зазначає, що «Так було покладено початок тієї південноросійської та західноросійської літератури, яка надалі розвивалася до значної міри».

На противагу низці російських науковців ХІХ ст., які розглядали діяльність київських полемістів як шкоду для чистого та непорочного московського православ'я, М. Костомаров вважав, що велика заслуга в перенесенні основ київської освіти в Москву належить київській колегії та її безсмертному засновнику [74].

Підсумовуючи дослідження значення Берестейської унії для українського народу, М. Костомаров зазначає: «Все більше та більше зближуючись із католицизмом, унія перестала бути східною церквою, а стала чимось посереднім, і в той же час залишалася досягненням простого народу: в країні, де простий народ був опущений до

крайнього поневолення, віра, яка існувала для цього народу, не могла користуватися рівною повагою із вірою, яку сповідувало панство; тому унія в Польщі стала вірою нижчою, простонародною, недостойною вищого класу; що стосується православ'я, то воно у суспільній думці стало вірою відкинутою, найнижчою, достойною крайнього призріння...» [74]. На нашу думку, автор досить об'єктивно змалював скрутне становище української Церкви в післяунійний період, коли у важкому становищі опинилися і уніати, і частина православного населення, яка не сприйняла ідеї об'єднання церков, розглядаючи її як відступництво від своєї віри та віри батьків.

Український історик І. Крип'якевич у праці «Історія України», розглядаючи передумови укладення унії, зазначає, що «унія могла і в релігійне життя України внести лад і нове життя» [78, с. 144]. Історик зазначає, що унія була укладена внаслідок натиску католицької церкви, а також політичної кризи в українському суспільстві. І. Крип'якевич розглядав унію як можливість об'єднання українського народу, яка, проте, так і не реалізувалася, і всі спроби досягти консенсусу виявилися невдалими. Лише 1632 р., коли було розподілено церковні маєтності, «релігійна боротьба прибрала лагідніших форм... Ці часи розмірного спокою православний табір використав для внутрішньої перебудови церковного життя» [78, с. 151].

І. Крип'якевич наводить інформацію про діяльність братств та недоліки їхньої організації: «Братства своєю організацією провели сильніше з'єднання українського громадянства і піднесли його культурний рівень. Але у братській діяльності були також недоліки, що підкопували основи громадянського життя» [78, с. 143]: участь світських людей у релігійному житті порушувала церковні традиції, братчики часто сперечалися з єпископами, врешті, так і не змогли створити твердих організаційних форм. «Навіть митрополит Борецький, хоч сам був діячем братського руху, вважав небезпечним для церковної організації занадто великий розріст братської автономії і вживав заходів у патріархів, щоб обмежити церковні ставропігії» [78, с. 153]. Історик зазначає, що втручання братств у церковні справи часто приводило до анархії в церквах, і

це було однією з причин переходу частини православного духовенства на сторону унії. Водночас автор зовсім не применшує значення братств для українського суспільства: «Братства, зорганізовані на основах добровільних спілок, зуміли витворити національний авторитет, який здобув собі визнання в усьому суспільстві. Братські школи підняли освіту, забезпечили молодь від чужих деморалізуючих впливів і виявили ряд літературних сил, що своїм знанням обороняли народну справу» [78, с. 154].

У своїй праці І. Крип'якевич надає критичну оцінку діяльності та працям таких полемістів, як П. Беринда, І. Борецький, І. Вишенський, Л. Зизаній, С. Зизаній, З. Копистенський, К. Острозький, І. Потій, К. Сакович, М. Смотрицький, Х. Філалет та ін. Науковець наводить відомості про Острозький та Київський осередки полеміки, а також про позитивні й негативні аспекти реформ П. Могили.

На нашу думку, попри проукраїнські позиції автора, для праці І. Крип'якевича характерний достатній об'єктивізм та критичний аналіз політичних, суспільних і культурних процесів в Україні в XVI–XVII ст. Автор відзначає міцність культурних позицій та чималий творчий і науковий потенціал на українських територіях.

Дослідженню полемічної течії присвячений п'ятий том «Історії української літератури» М. Грушевського. У ній автор досліджує питання передумов зародження реформаційного руху в Україні в XVI ст., зазначаючи при цьому, що «реформаційний курс у нашій письменстві зів'яв і опав, не встигнувши нітрохи розгорнутись» [33, с. 90]. Водночас чимало уваги він приділяє полеміці Г. Смотрицького з Б. Гербестом, акцентуючи на постаті Г. Смотрицького як на «найбільш яскравий відбиток у нашій літературі» [33, с. 89]. Історик зазначає, що Г. Смотрицький «порушив велику силу питань... легко і принагідно змішуючи богословські виводи із екскурсами в сферу сучасних соціальних і побутових питань» [33, с. 83].

Окремо М. Грушевський зупиняється на дослідженні біографії і творчості І. Вишенського, високо оцінюючи його інтелект та літературні здобутки. Аналізуючи праці, громадянську позицію, ціннісні орієнтації та світогляд І. Вишенського, історик зазначає, що